

Віктор Котигоренко, Олег Рафальський

ПРО ЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕВАГ І ЦІННОСТЕЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ З АГРЕСІЄЮ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ВИПАДОК ГАЛИЧИНИ

За результатами дослідження матеріалів репрезентативних масових опитувань з'ясовано вплив агресії Російської Федерації проти України на динаміку пріоритетних політичних переваг і цінностей усередині українського соціуму: посилення поміж населення усіх регіонів і України в цілому громадянськості, патріотизму, орієнтованості на укріплення державної цілісності та незалежності України, її європейську і євроатлантичну інтеграцію. Жителі трьох галицьких областей (Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської) виявляють найпотужнішу прихильність цим пріоритетам. До них дедалі більше тяжіють жителі інших західних і центральних областей країни, а також Дніпропетровської, Запорізької і м. Києва. Щоб означена динаміка стала незворотною і повсюдною, у тому числі поширилася на всю територію Донбасу і тимчасово окуповану Кримську автономію, інституції державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії і громадянське суспільство мають дотримуватися поведінки, яка б забезпечувала мінімізацію і толерантне регулювання протиріч, зумовлених відмінностями політичних переваг і цінностей населення різних регіонів країни. Серед найефективніших засобів політичної інтеграції українського

соціуму і всіх без винятку його регіональних сегментів – реальні зміни, орієнтовані на забезпечення спільних інтересів людей: припинення війни й укріплення державного суверенітету України; ефективні антикорупційні дії; прискорений розвиток економіки і створення нових робочих місць з достойною оплатою; якісна доступна медицина і освіта; соціальний захист пенсіонерів та інших малозабезпечених осіб; дієві правоохоронні органи і суди, державна влада та місцеве самоврядування.

Ключові слова: російська агресія, Галичина, політичні переваги, політичні цінності, населення України, українські регіони.

Viktor Kotygorenko, Oleh Rafalskyi. On the connection between political preferences and values of Ukraine's population and aggression of the Russian Federation: the case of Halychyna. On the basis of results of mass representative surveys it is found the impact of the Russian Federation's aggression against Ukraine onto the dynamics of the priority political preferences and values inside Ukrainian society: strengthening among the population of all regions and in Ukraine as whole of civic consciousness, patriotism, orientation to strengthen the national integrity and independence, its European and Euro-Atlantic integration. Residents of the three Halychyna oblasts (Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil) show the most powerful commitment to these values. They gravitate increasingly more residents of other Western and Central regions of the country, as well as Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia oblasts and the city of Kyiv. For guaranteeing the irreversibility and widespread of these trends, including their spread to the entire territory of Donbas and temporarily occupied Crimean autonomy, the institutions of state power and local self-government, political parties and the civil society must adhere to behavior that would ensure minimization and tolerant settlement of conflicts caused by differences of political preferences and values of the population in different regions of the country. Among effective means of political integration of the Ukrainian society and all, without exception, of its regional segments are real changes, aimed at ensuring common interests of people: ceasing the war and strengthening of the state sovereignty of Ukraine; effective anti-corruption activities; the accelerated development of the economy and creating new jobs with decent salaries; quality and affordable healthcare and education;

social protection of pensioners and other lower-income persons; effective law enforcement and judicial system, the central authorities and local self-government.

Key words: *Russian aggression, Halychyna, political preferences, political values, population of Ukraine, Ukrainian regions.*

Оформлене міждержавними угодами визнання Російською Федерацією *de jure* України як суверенної держави жодним чином не означало такого визнання *de facto*. Суть політики Російської Федерації щодо України і в Україні від 1991 року формувало небажання визнавати український державний суверенітет над територією колишньої Української РСР. Усіма можливими економічними, енергетичними, фінансовими, політичними, гуманітарними, інформаційно-пропагандистськими, спецслужбівськими та іншими ресурсами Росія намагалася утримати Україну під своїм впливом і контролем. Відповідні практики ніколи не припинялися. Змінювалися тільки способи та інтенсивність їх утілення залежно від ситуації в самій Росії, в Україні та в геополітичних відносинах, зокрема, безпекових. Подібним було і є ставлення правлячих кіл Російської Федерації до інших республік колишнього СРСР.

Відомій квітневій 2005 р. політичній заяві В.Путіна про розпад Радянського Союзу як найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття передувала дещо призабута Постанова Державної Думи Російської Федерації від 15 березня 1996 р. № 157-ІІ ГД «О юридической силе для Российской Федерации – России результатов референдума СССР 17 марта 1991 г. по вопросу о сохранении Союза ССР». Цією постановою а) підтверджувалася юридична сила для Російської Федерації результатів референдуму СРСР з питання про збереження Союзу РСР, що відбувся на її території 17 березня 1991 року; б) засуджувалися дії посадових осіб РРФСР, які підписали та ратифікували рішення про припинення існування Союзу РСР і так «грубо порушили» волевиявлення народів РРФСР щодо створення демократичної правової держави у складі оновленого Союзу РСР; в) наголошувалося, що Угода від 8 грудня 1991 р. про створення Співдружності незалежних держав (СНД) не мала і не має юридичної сили в частині, що стосується припинення існування

Союзу РСР, а міждержавні та міжурядові договори, укладені в рамках СНД, матимуть чинність до часу, коли країни-сторони цих договорів ухвалить добровільні рішення про відновлення єдиної держави або вирішать припинити дію вказаних договорів; г) Уряду та депутатам Державної Думи Російської Федерації пропонувалося вжити необхідних заходів зі збереження єдиного економічного, політичного та інформаційного простору, розвитку і укріпленню інтеграційних зв'язків держав, створених на території Союзу РСР, а також розробити комплекс заходів з усунення наслідків розвалу Союзу РСР[1].

Ця постанова не спричинилася до прямих юридичних наслідків для України та інших республік колишнього Радянського Союзу. Але вона окреслила та інституціоналізувала стратегічні політичні імперативи влади Російської Федерації. Коли ж російський істеблїшмент і його очільник В. Путін усвідомили, що вже неспроможні політичними та іншими відносно мирними методами утримувати Україну в імперському гравітаційному полі, вони вчинили акт агресії. Агресія – саме таку кваліфікацію діям РФ щодо Автономної Республіки Крим та на території Донецької і Луганської областей дали органи державної влади України, Парламентська асамблея Ради Європи, Європейський парламент та інші інституції [2].

Від початку 2014 р. агресія РФ проти України реалізується із застосуванням відверто протиправних насильницьких засобів з арсеналу «гібридної війни»: державного тероризму з боку самої РФ, захоплення і підтримки нею терористичної поведінки сепаратистів усередині України, окупації, анексії. У цьому ж арсеналі – комбінації диверсій і тероризму, заколотів і партизанських дій, законспіровані серед цивільного населення та місцевих бойовиків «гібридні» кадрові військові, підрив економічного потенціалу України і намагання делегітимізувати її владу, кібератаки та системні провокації в інформаційному просторі України, самої Росії та інших країн, провокування громадянських конфліктів і багато чого ще. У тому числі спроби деструктивного використання традиційних демократичних практик – свободи слова, зібрань, виборів, зокрема, для стимулювання масового невдоволення діями центральної і місцевої влади країни, нагнітання страху і зневіри в українському суспільстві, актуалізації та конфліктогенної міфологізації регіональних культурних, економічних та інших відмінностей для загострення протиріч між жителями українських регіонів та між ними і центром.

На досягнення означених цілей спрямована, зокрема, **ініційована Кремлем масована інформаційно-пропагандистська кампанія з поширення міфу про росіян і українців як «єдиний народ», українська частина якого буцімто попала під «згубний вплив» новочасного уособлення зла – західноукраїнських «націоналістів-бандерівців»**. Жителі трьох територіально невеликих областей Заходу України (Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська) в інформаційно-пропагандистському дискурсі «великої Росії» подаються як «смертельна загроза» для усього так званого «русского міра». Показовою у цьому сенсі є видана у Москві масовим накладом ще 2008 р. книжка з промовистою назвою «Бандеризация Украины – главная угроза для России» [3]. Підкремлівські «конструктори» цієї «угрози» намагаються переконати росіян і не тільки їх, що український «менший брат» у складі «єдиного народу» став жертвою злочинних маніпуляцій з боку виплеканих упродовж кількох століть ворогів Росії – галичан-бандерівців як сучасного уособлення абсолютного зла, «етнічних мутантів» і т.п. [3, с. 5].

Подібна «робота», як показано у статті М. Панчука «До питання про ідентифікацію громадян України», ведеться не тільки з Росії. У контексті цього висновку вчений цитує відомого в Україні політика Д. Табачника, котрий у вересневому 2009 р. випуску московських «Известий» опублікував статтю «От Риббентропа до майдана», у якій стверджує: «...галичани не мають нічого спільного з народом Великої України ні в ментальному, ні в конфесіональному, ні в лінгвістичному, ні в політичному плані. ...більшої частини сьгоднішніх проблем можна було б уникнути, якби Галичина у 1939 році була включена до СРСР на правах самостійного суб'єкта. Не кажучи про те, що у 1945 році її можна було б безболісно повернути Польщі» [5].

Подібна провокативно-конфліктогенна міфологізація Галичини, імовірно, ще довго буде використовуватися російською владою та її спільниками у війні проти України й українства. І це тільки додаватиме значущості неупередженому дослідженню справжньої ролі Галичини та інших українських регіонів і їх населення в минулій і сучасній історії, у тому числі їх ролі у виборі українським народом власного шляху наприкінці 1980-х – на

початку 1990-х рр., у перебігові «помаранчевого» Майдану, у драматичних подіях кінця 2013 – початку 2014 рр., що стали справжньою Революцією громадянської гідності людей.

Різні аспекти ролі Галичини і галичан у сучасних суспільно-політичних процесах досліджують І. Білас, Е. Вілсон, Т. Возняк, В. Войналович, Л. Вульф, О. Друль, А. Гальчак, Я. Грицак, Я. Калакура, І. Кононов, А. Колодій, Н. Кочан, І. Кресіна, С. Кульчицький, Л. Нагорна, М. Панчук, Р. Пиріг, Н. Погоріла, В. Расевич, О. Рафальський, О. Рубльов, М. Рябчук, Дж. П. Химка, В. Хмелько, І. Цепенда, Р. Шпорлюк та багато інших українських і зарубіжних науковців. Ця стаття має метою з'ясувати впливи агресії Російської Федерації проти України на динаміку політичних переваг і цінностей населення Галичини порівняно з аналогічними змінами в українському соціумі в цілому та інших регіонах країни.

Означені впливи за їх наслідками є двоїстими так само, як двоїстою є поведінка російської правлячої верхівки. На думку керівника Центру ліберальних стратегій (Болгарія) політолога І. Крастева, «російська політична і владна еліта», з одного боку, певною мірою призвичаїлася діяти в екстремальних умовах, і для її представників не виглядає неможливим чи немислимим навіть сценарій світової війни. З іншого боку, цим діям бракує стратегічного плану і сенсу, а тому вони являють собою постійні імпровізації, мета яких полягає у тому, щоб якомога довше виживати в умовах хронічної кризи [6]. Політолог пише, що путінська Росія сьогодні, усупереч поширеним думкам багатьох українських, західних та російських ліберальних політиків і коментаторів, не є ані ідеократією з глобальними амбіціями, що прагне перебудови світового порядку, ані державою-реалістом, що відчайдушно прагне захистити свої природні політичні й економічні інтереси. Росія нині самостверджується шляхом порушень міжнародного права і порядку, й насамперед таке російське самоствердження відбувається в Україні. Як вважає І. Крастев, дуже високий рівень підтримки В. Путіна, який став уособленням російської влади і самої Росії як усередині країни, так і за її межами, в таких умовах є ознакою не сили, а сутнісної слабкості режиму, оскільки з очевидністю свідчить про відсутність політичної альтернативи і бачення неминуче постпутінського майбутнього.

Фаталізм есхатологічного гатунку і цілковиту непевність у майбутньому було сформульовано високопоставленим російським чиновником В. Володіним у його знаменитій тезі «Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії» [7]. Про неготовність чинної російської влади до більш рішучої експансії в Україні чи інших пострадянських державах і водночас нездатність до зміни загального курсу свідчать, зокрема, і слова міністра закордонних справ РФ С. Лаврова: «Я завжди кажу, що ми зараз працюємо, виходячи з того, що цей період буде дуже довгим, і так воно й буде» [4].

Поза сумнівом, неможливо заперечувати наявність у Росії специфічних геополітичних інтересів, як і права діяти згідно з цими інтересами та їх захищати. Однак трактування російською владою самих цих інтересів і вибір способів їх «захисту» в останні роки вийшли за межі стандартів і логіки права так само, як і правил та логіки дій «реальної політики» навіть у найбільш екстремальному її розумінні. Відтак насправді потенційно не безперспективне для Росії успішне просування легітимними способами її культури, політичних та інших інтересів на просторі колишнього СРСР і далі – у Європі й не тільки – було дискредитоване й загальмоване діями самої Росії, а точніше – її влади: передовсім розпочатою в лютому 2014 р. збройною агресією проти України. Серед наслідків цієї агресії – наростання не тільки в Україні, а й у багатьох інших державах негативного ставлення до Російської Федерації та до її протиправної експансіоністської поведінки на міжнародній арені, запровадження економічних і політичних санкцій за цю поведінку.

Однак ані санкції, ані загальна неспроможність Росії до подальшої військової експансії не послабили фанатичного прагнення кремлівської влади підпорядкувати собі Україну. Це прагнення змушує робити все, щоб, з одного боку, утримувати та, за можливості, нарощувати рівень підтримки і мобілізаційний потенціал власного населення для забезпечення стабільності режиму та внутрішньої легітимності його агресивної зовнішньополітичної поведінки, а з другого – віднаходити і формувати важелі й умови, які сприяли б якщо не скасуванню, то хоча б ослабленню міжнародних санкцій, котрі помітно зменшують

економічні ресурси режиму та збільшують наукове і технологічне відставання Росії від успішніших країн. Така ситуація спонукає кремлівський режим до активного чергування і поєднання різних за змістом та формою засобів впливу на Україну: і тих, що властиві агресії (війні) як продовженню відносно мирної політики насильницькими методами, і тих, які належать до умовно мирного інструментарію досягнення експансіоністських цілей.

На переконання українського державного діяча і науковця В. Горбуліна, «війна на Донбасі... уже досить давно перейшла в затяжну фазу, коли основна частина її учасників вичерпала свої ресурси та домашні заготовки». При цьому «ДНР» і «ЛНР» розглядаються Кремлем як «довгостроковий дестабілізуючий чинник, який, у синергії з іншими чинниками, повинен розхитати і зруйнувати Україну зсередини». Підводячи підсумок аналізу російсько-українського конфлікту станом на середину 2015 р., В. Горбулін доходить висновку: «Ситуація не те щоб зайшла в глухий кут, але дуже близька до цього. Системне небажання Москви та її підопічних – бойовиків-сепаратистів «ДНР/ЛНР» – вести розумний діалог щодо мирного врегулювання створює патову ситуацію «нескінченного тупика», з якого практично не видно виходу» [8].

Не останнім чинником і свідченням входження кремлівської влади, і не тільки її, у цей «нескінченний тупик» стала хибна оцінка очільниками держави-агресора потенціалу проросійських настроїв в українському соціумі, у тому числі серед його частини, яку в Росії офіційно іменують співвітчизниками (соотечественниками). Зокрема, через це **агресія РФ**, зокрема в українських Криму і Донбасі, не досягла мети. Понад те, порівняно з будь-якими іншими чинниками до того, вона **зробила найбільше для патріотичної консолідації українського суспільства та для україноцентричного громадянського самоусвідомлення жителів усіх регіонів, національностей і мовних переваг, а також для розширення соціальної бази підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції країни на противагу східному (за суттю – проросійському) інтеграційному напрямку**. Аргументи на користь цього твердження дають масові опитування, що їх проводять авторитетні соціологічні служби.

Звісно, що результати таких опитувань на коротких відтинках часу не дають достатніх підстав для висновків про усталеність тих чи інших суспільних настроїв, політичних та інших переваг, у тому числі геополітичних і безпекових. Але порівняно з кількісними параметрами відповідей на повторюване упродовж багатьох років одне й те саме запитання або подібні запитання такі відповіді свідчать про динаміку і тенденції досліджуваних процесів, у тому числі про міру їх стабільності й змінюваності, розмивання усталеності і започаткування трансформацій та нових зв'язків тощо. Показовою у цьому сенсі є динаміка відповідей на запитання про міру прихильності українців східному та європейському інтеграційним векторам, а також вступу до НАТО. Таку динаміку упродовж тривалого часу відстежує Інститут соціології НАН України, часто у співпраці з іншими авторитетними дослідницькими центрами (Див. таблиці 1 – 4). При цьому зберігається репрезентативна щодо дорослого (понад 18 років) населення України середня вибіркова сукупність – 1800 опитуваних.

Таблиця 1.

Відповіді на запитання: «Як Ви ставитеся до приєднання України до союзу Росії й Білорусі?»

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Скоріше негативно*	21.0	37.0	23.0	20.1	24.7	24.2	22.1	24.6	28.5	53.7	61.5
Важко сказати*	17.5	22.2	18.8	16.8	14,3	15.4	16.3	18.7	22.4	21.1	15.9
Скоріше позитивно*	61.4	40.8	57.8	62.8	61.0	60.2	61.4	56.3	48.9	24.6	21.6
Не відповіли*	0.2	0.1	0.3	0.3	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.6	0.8
Середній бал**	2.4	2.0	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.2	1.7	1,6

* % від усіх опитаних

**Середній бал розраховувався для 3-бальної шкали, де 1 – негативна оцінка, а 3 – позитивна. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 3), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ін-т соціології НАН України. – 2015. – Вип. 2(16). – С. 534.

Таблиця 2.

**Відповіді на запитання:
«Як Ви ставитеся до вступу
України до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану?»
у % до всіх опитаних**

	2013	2015
Скоріше негативно*	25.5	57.8
Важко сказати*	29.1	17.3
Скоріше позитивно*	45.1	24.1
Не відповіли*	0.3	0.8
Середній бал**	2.2	1.7

*% від усіх опитаних

**Середній бал розраховувався для 3-бальної шкали, де 1 – негативна оцінка, а 3 – позитивна. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 3), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ін-т соціології НАН України. – 2015. – Вип. 2(16). – С. 534.

Таблиця 3.

**Відповіді на запитання:
«Як Ви ставитеся до вступу України
до Європейського Союзу?»**

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Скоріше негативно*	9.6	15.0	11.7	23.2	18.8	19.1	22.1	27.9	24.3	24.4
Важко сказати*	34.4	40.1	39.7	33.8	36.9	35.3	31.8	30.3	24.4	19.0
Скоріше позитивно*	56.0	44.4	47.9	43.0	44.1	45.5	45.9	41.6	50.9	55.8
Не відповіли*	0.1	0.6	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3	0.8
Середній бал**	2.5	2.3	2.4	2.2	2.3	2.3	2.2	2.1	2.3	2.3

*% від усіх опитаних

**Середній бал розраховувався для 3-бальної шкали, де 1 – негативна оцінка, а 3 – позитивна. Відповідно, чим більшим середній бал (чим ближче він до 3), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ін-т соціології НАН України. – 2015. – Вип. 2(16). – С. 535.

Таблиця 4.

**Відповіді на запитання:
«Як Ви ставитеся до вступу
України до НАТО?»**

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Скоріше негативно*	33.5	37.9	38.5	64.4	57.7	53.3	54.4	54.4	34.8	34.2
Важко сказати*	41.5	42.6	42.0	22.8	24.1	30.8	29.8	30.8	29.7	21.9
Скоріше позитивно*	24.9	18.8	18.8	12.7	18.0	15.7	15.3	14.4	34.9	43.0
Не відповіли*	0.1	0.6	0.7	0.1	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.9
Середній бал**	1.9	1.8	1.8	1.5	1.6	1.6	1.6	1.6	2.0	2.1

*% від усіх опитаних

**Середній бал розраховувався для 3-бальної шкали, де 1 – негативна оцінка, а 3 – позитивна. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 3), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Ін-т соціології НАН України. – 2015. – Вип. 2(16). – С. 535.

Подібні результати, хіба що з невеликими відхиленнями у межах теоретичної похибки вибірки, дають і опитування, що їх проводять інші авторитетні дослідницькі структури: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова), Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Київський міжнародний Інститут соціології (КМІС), Центр «Соціальний моніторинг», Соціологічна група «Рейтинг», Соціологічна служба «Ukrainian Sociology Service» та інші. При цьому всі дослідницькі проекти фіксують регіональні відмінності переваг людей. Для оцінювання таких відмінностей адміністративні одиниці зазвичай групують у **макрорегіони з назвами «Центр», «Захід», «Схід», «Південь»**, жителям кожного з яких властива усереднена однаковість або подібність певних політичних, світоглядних та інших орієнтацій і переваг. «Набори» областей у кожному макрорегіоні інколи несуттєво різняться залежно від величини вибірки, завдань дослідження та інших специфічних обставин. У таких випадках результати опитувань

можуть мати невеликі незбіги величини досліджуваних регіональних показників. Стосовно ж трьох Галицьких областей – усіма без винятку соціологічними службами вони включаються до будь-яких конфігурацій макрорегіону «Захід». І тільки коли є фінансові та інші можливості, для збільшення величини і репрезентативності вибірки макрорегіональну диференціацію роблять більш детальною, виокремлюючи, приміром, Галичину, Волинь, Причорномор'я, Слобожанщину тощо. Останніми роками зі Східного регіону виокремлюють дві області Донбасу, а в них території, де забезпечено український державний суверенітет і є можливість проводити опитування, та вилучають АР Крим через неможливість досліджувати там ситуацію внаслідок окупації автономії Російською Федерацією.

Представлена у цій статті спроба дослідження політичних переваг і цінностей населення Галичини як регіонального випадку політичних переваг і цінностей українського соціуму в цілому, зокрема, в аспекті з'ясування зв'язку останніх з агресією Російської Федерації, базується, переважно, на результатах масових опитувань, регіональний розподіл яких передбачає включення Галицьких (Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської) областей до ширшого макрорегіону «Захід». Такий розподіл дає можливість з'ясувати усереднені для всіх Західних областей країни (з Галичиною включно) особливості, але не дозволяє виокремити та дослідити обласні відхилення від усереднення. Точніше уявлення про домінантні політичні цінності і переваги саме галичан дають результати дослідження, проведеного 25 грудня 2014 – 15 січня 2015 р. в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні». Але про це – далі.

Макрорегіональні відмінності впливу Майдану (Революції Гідності) і російської агресії на геополітичні інтеграційні та безпекові переваги населення України відображено, зокрема, в результатах проведеного Центром Разумкова 11–23 грудня 2015 р. опитування 10 071 респондента віком понад 18 років (теоретична похибка вибірки – 1%) [9, с. 2–104]. Було застосовано такий поділ територій за регіонами: **Захід**: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр**: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька,

Черкаська, Чернігівська області; **Південь**: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід**: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; **Донбас** – Донецька, Луганська області.

Дослідження показало, що загалом в Україні на гіпотетичному референдумі стосовно вступу до ЄС «за» проголосували б 56% опитаних, проти – 18%. 26% опитаних не брали б участі в референдумі або не визначилися. У грудні 2013 р. – тобто, на початку Євромайдану і до російської агресії – за вступ до ЄС проголосували б 48%, проти – 36% опитаних, 9% не брали б участі в референдумі, 7% не визначилися (згідно з результатами тогочасного опитування Центром Разумкова 2 010 респондентів).

Таким чином, навіть порівняно з початком Євромайдану 2013 р. через неповні два роки російської агресії на 8% збільшилася підтримка вступу до ЄС і на 18% зменшилася частка противників євроінтеграції. Станом на грудень 2015 р. прихильники європейської інтеграції переважають на **Заході** (85%) та в **Центрі** (62%), мають відносну перевагу на **Півдні** (41%), **Сході** (40%) та **Донбасі** (33%); найбільше противників – на **Сході** (34%), а тих, хто не визначився, – на **Півдні** (20%) та **Донбасі** (19%).

При цьому, відносна більшість (41%) громадян не вважають євроінтеграцію ідеєю, яка може об'єднати всі регіони України. Скептицизм стосовно інтеграції до ЄС як об'єднувчої ідеї переважає в усіх регіонах, крім **Заходу**, де в об'єднувчий потенціал євроінтеграції вірить 51% дорослого населення. У **Центрі** «евроскептиків» виявилося приблизно стільки ж, скільки і «єврооптимістів» (38% проти 36%). На **Півдні, Сході та Донбасі** «евроскептиків» більше (відповідно, 54%, 57% і 43%).

Від початку російської агресії у період 2014 – 2015 рр. було досягнуто перелому суспільної думки в питанні підтримки вступу до НАТО. Ідея вступу вперше за часи незалежності України здобула підтримку відносної більшості громадян і більшості тих, хто взяв би участь в уявному референдумі. Однак щодо вступу до НАТО не в усіх регіонах позитивне ставлення досягло переваги над негативним. Якби відбувся референдум з відповідним запитанням, то «за» проголосувала б відносна більшість – 44%, проти – 26%. Серед усіх опитаних частка тих, хто не брав би участі в референдумі та не визначився, становила 31%. Противники НАТО переважають

на **Сході** (44% проти 31%) та **Донбасі** (37% проти 21%), на **Півдні** частки противників і прихильників значуще не відрізняються (34% проти 30%). Тим не менш гіпотетичний референдум щодо вступу до НАТО у грудні 2015 р. мав би шанси бути успішним, передусім за рахунок голосів **Галичини та інших областей Заходу** (70%), а також **Центру** (49%).

Опитування, проведене 27 вересня – 7 жовтня 2016 р. Соціологічною групою «Рейтинг» з таким самим запитанням, що і в Центру Разумкова, про голосування в гіпотетичному референдумі, показало, що серед усього українського населення за вступ України до НАТО голосували б: «за» – 43%, «проти» – 29%, не брали б участі в референдумі та не визначилися (разом) – 28%. Відповідні показники за регіонами такі: **Захід** – 68%, 8%, 23%; **Центр** – 47%, 24%, 29%; **Південь** – 36%, 39%, 26%; **Схід** – 17%, 47%, 36%. У цьому випадку дещо іншою, ніж у Центру Разумкова, була конфігурація макрорегіонів: **Захід**: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; **Центр**: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; **Південь**: Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід**: Харківська область та підурядові території Донецької і Луганської областей [10].

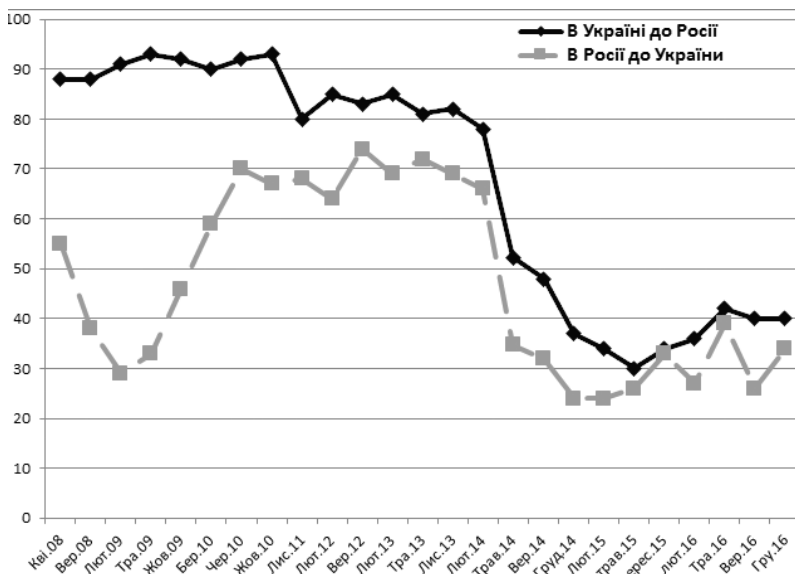
Незважаючи на певні відмінності макрорегіоналізації об'єкта дослідження і майже рік різниці у часі, коли опитування проводилися, обома соціологічними службами отримано цілком сумірні результати: більшість голосів на референдумі про вступ до НАТО, якби такий відбувся, забезпечили б Галицькі та інші області Заходу, а також Центру України. Обидва опитування також показали, що ідея вступу до НАТО далеко не стала такою, що здатна об'єднати різні регіональні складові українського соціуму.

Ще одним показником впливу російської агресії на політичні переваги населення України є відстежувані соціологами зміни в ставленні людей до Російської Федерації. Ставлення українців до Росії і росіян до України упродовж тривалого часу вимірюють, зокрема, КМІС і російська недержавна дослідницька організація «Левада-Центр». Українців запитують, «Як Ви загалом ставитеся до Росії?», а росіян – «Як Ви загалом ставитеся до України».

Імовірно, що запитання в такій редакції не уповні коректні, позаяк Україна і Росія можуть сприйматися респондентами у різних іпостасях, і ставлення до кожної з цих іпостасей не може бути однаковим. То може бути ставлення до власне держави як інституції та до її влади; до країни, з якою пов'язують досвід співжиття в минулому та певні уявлення про спільність, близькість чи відмінності історичної долі, культури, мови, релігії, політичного життя тощо; до людей, що живуть в іншій країні (державі) і, при цьому, мають серед них родичів, друзів, колег, партнерів та ін. І навіть за такої багатозначності сприйняття запитання, відповіді на нього, представлені в їх часовій динаміці, переконливо засвідчують зміни в симпатіях людей і їх зв'язок з певними знаковими подіями (див. Графік 1).

Графік 1.

Динаміка позитивного ставлення населення України до Росії і населення Росії до України (% тих, хто ставиться до іншої країни добре і дуже добре)

Джерело: Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 році. 3 – 12 грудня 2016 р. // Київський міжнародний Інститут соціології (КИІС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=680&page=1>

Графік 1 унаочнює стрімке зниження позитивного ставлення українців до Росії і росіян до України від початку 2014 р., коли Російська Федерація вчинила акт агресії проти України на території Автономної Республіки Крим та Донецької і Луганської областей. Відповідна динаміка хоч і дещо міняла свій вектор у 2016 р., показники позитивного ставлення українців до Росії залишалися набагато нижчими діапазону коливань у періоді, який передував переходу Кремля до політики відкритої силової експансії щодо України. При цьому регіональні параметри і вектори змін у 2016 р. суттєво різнилися.

Порівняно з вереснем 2016 р. частка негативно налаштованих українців до Росії практично не змінилася, вона збереглася на рівні 47%. Від вересня до початку грудня 2016 р. українців, позитивно налаштованих до Росії, стало більше у **Південному** (від 58% до 65%) та **Східному регіонах** (від 47% до 63%). У інших регіонах відповідна частка зменшилася: найбільше у **Західному** – від 26% до 16%, а також у **Центральному** – від 35% до 31%. У цей же період частка українців, негативно налаштованих до Росії, найсуттєвіше зменшилася лише у **Східному регіоні** (у Луганській області опитували лише жителів підконтрольних Україні територій) – від 32% до 17%, дещо зменшилася у **Південному регіоні** (від 27% до 25%). Людей, негативно налаштованих до Росії, стало більше у **Західному** (від 63% до 75%) та **Центральному регіонах** (від 51% до 53%)*.

Коментуючи наведені в Графіку 1 показники грудневих 2016 р опитувань (*опитали 2 040 респондентів в усіх регіонах України, крім АР Крим та непідконтрольних Уряду територій Донецької і Луганської областей зі статистичною похибкою вибірки не вище 3,3% для показників близьких до 50%, 2,8% – для показників близьких до 25%, 2,0% – для показників близьких до 10%, 1,4% – для показників близьких до 5% – Авт.*), генеральний директор КМІС В. Паніотто зазначив таке: «Дослідження ми проводили у

* Вимірюючи регіональні кількісні параметри досліджуваних показників, КМІС зазвичай об'єднує українські території в макрорегіони у такі конфігурації: *Захід* – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центр* – м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; *Південь* – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; *Схід* – Харківська, Донецька, Луганська області.

грудні 2016, ...ставлення українців до Росії з травня по грудень 2016 було стабільним, у той час як у Росії коливалося, кількість позитивно налаштованих то збільшувалася, то зменшувалася від 26% до 39%. На мій погляд, це пов'язано з впливом ЗМІ, в яких інформація щодо України подається узгоджено, цілеспрямовано, тому громадська думка більш керована. Зауважу також, що в деяких опитуваннях ми, крім запитання щодо ставлення до Росії в цілому, задаємо запитання щодо ставлення окремо до керівництва Росії і до населення Росії. Так, в останньому такому дослідженні, яке ми проводили у травні 2016 (див. прес-реліз <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=632&page=1>), до Росії позитивно ставилися 42% українців, до росіян позитивно ставилися 67% українців, до керівництва Росії – 8% (переважно за рахунок Сходу і Донбасу, хоча ми й опитували лише населення контрольованої частини Донбасу). Таким чином, позитивне ставлення українців до Росії переважно пов'язане з позитивним ставленням до росіян (так само і позитивне ставлення росіян до України пов'язане з позитивним ставленням до українців)» [11].

Очевидно, що динаміка показників Графіка 1 у частині ставлення росіян до України (і українців) відображає результати ведення Кремлем гібридної війни усередині самої Російської Федерації. Змістом і інструментарієм такої війни є продукування й поширення засобами масової комунікації (ЗМІ, інтернет-ресурсами, соціальним мережами та ін.) пропагандистських мемів, вибіркової та фейкової інформації, орієнтованих на населення власної країни для його мобілізації на підтримку «гібридно-воєнних» дій проти України.

Оскільки характер ставлення українців до Росії переважно зумовлений їх ставленням до росіян, для адекватнішого розуміння відповідних показників Графіка 1 важливо брати до уваги наявні в соціумі України відмінності ставлення людей окремо до органів влади РФ і до її населення (яке зазвичай асоціюється з його частиною, що представляє власне «руську» етнічну більшість). Ці відмінності з'ясував Центр Разумкова під час уже згаданого грудневого 2015 р. дослідження та дослідження квітня 2014 р.

Останнього місяця 2015 р. більшість українських громадян відзначили, що негативно ставляться до органів влади Росії – до президента (73%), уряду та Державної Думи (по 69%). До громадян

цієї держави у відносній більшості респондентів ставлення нейтральне (38%), а частка українців, які ставляться до росіян позитивно, перевищує частку тих, чие ставлення є негативним (відповідно, 30% і 23%). Порівняно з квітнем 2014 р. зросли частки респондентів, які негативно ставляться до владних інститутів Росії. Зменшилася частка громадян, які позитивно ставляться до громадян Росії, зросла частка тих, хто ставиться до росіян негативно та нейтрально. У всіх регіонах України, крім **Донбасу**, більшість респондентів засвідчили негативне ставлення до всіх органів влади Росії, при цьому найгірше ставлення – до президента цієї країни (від 93% на **Заході** до 56% на **Сході**) [9, с. 13].

Усталеність негативного ставлення українців до Росії як держави, принаймні доки триває окупація Криму і російсько-українське збройне протистояння на Донбасі, підтверджує вимірювання, проведене Соціологічною групою «Рейтинг» за анкетною, в якій запитання сформульоване в редакції, відмінній від анкет згаданих вище дослідницьких структур, а саме: «Як би Ви оцінили своє ставлення до таких країн?» (дуже тепле, тепле, нейтральне, дуже холодне, холодне); і далі перелік: Туреччини, Молдови, Німеччини, США, Литви, Канади, Грузії, Європейського Союзу (*так у анкеті – Авт.*), Білорусі, Польщі, Росії. У цьому переліку тільки до Росії переважає ставлення «холодне» і «дуже холодне»: у вересні 2016 р., відповідно, 28% і 29% (разом 57%), при тому що нейтральне ставлення відзначили 24%, дуже тепле – 3%, тепле – 15% [10].

Таблиця 5.

Відповіді на запитання: «Як Ви загалом зараз ставитесь до Росії? Розподіл відповідей за макрорегіонами України, грудень 2016 р., у %

Відповіді	Вся Україна	Захід	Центр	Південь	Схід
Дуже добре	7,9	3,1	4,1	11,6	21,4
В основному добре	31,8	12,9	27,2	53,2	41,7
В основному погано	26,6	35,0	30,8	20,2	10,5
Дуже погано	20,6	39,9	22,2	4,9	6,4
Важко сказати	13,1	9,1	15,7	10,0	19,9

Джерело: Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 р. – 12 грудня 2016 р. // Київський міжнародний Інститут соціології (КМІС) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=680&page=1>

Тим не менш, у ситуації, коли негативне ставлення жителів України до Росії посилилося й зберігається через антиукраїнську поведінку теперішньої російської влади, в Україні в цілому та в усіх її регіонах із Західним включно існує чималий потенціал покращення ставлення людей до сусідньої країни на Сході (див. таблицю 5). Цей потенціал може бути реалізований, зокрема, у разі, якщо в цій країні (Російській Федерації) до влади прийде більш демократичний і менш експансіоністсько-агресивний істеблішмент, аніж теперішній путінський.

Однак для сподівань на позитивні для України зміни у правлячому класі Російської Федерації підстав небагато. Адже навіть ті російські політики, котрі позиціонують себе як демократичну та/або ліберальну альтернативу В. Путіну – ті ж О. Навальний, М. Ходорковський та ін., заявляють, що у разі приходу до влади (а така їх перспектива, принаймні в збагненному майбутньому, видається вельми сумнівною) не збираються повертати Крим Україні [12]. Така позиція російських опозиціонерів відображає домінуючі в російському суспільстві настрої та логіку історичного розвитку Росії. Тому маловірогідною видається справді докорінна зміна політики РФ щодо України і в разі приходу до влади в цій країні більш ліберальних і поміркованих політиків та політичних груп. Якщо таке й станеться, найімовірнішим може бути повернення до стратегії «повзучого» поглинання (або інтеграції) України Росією апробованими тактиками експлуатації позитивного ставлення українців до росіян і Росії, спекуляцій на невдоволенні населення України соціально-економічним становищем, інспірування конфліктів довкола відмінностей у регіональних мовно-культурних, світоглядних, політичних та інших перевагах людей, у тому числі в аспекті їх ставлення до геополітичної перспективи своєї країни (цивілізаційної, безпекової та іншої). Але й така не найгірша для України динаміка має альтернативу – прихід у Кремль політиків і політичних груп ще більш радикальних і агресивних, аніж В. Путін і його «кооператив».

У будь-якому разі досвід минулих двадцяти п'яти років російсько-українських взаємин дає достатні підстави вважати, що організована теперішньою владою РФ агресія проти України є,

принаймні на поточному етапі, найбільш невдалим способом поглинути Україну чи ефективно інтегрувати її у так звані «руський мір» та євразійський економічний, політичний і безпековий простір. Вона стимулювала збільшення кількості і частки українських громадян, прихильних ідеї «далі від Москви» у бік Європи та США.

Яскравим виявом неприйняття українцями всіх національностей агресивних дій Кремля стало піднесення українсько-громадянського патріотизму серед етнічних росіян і російськомовних, чого вочевидь не очікувала російська влада. На переконання російського політолога А. Піонтковського: «Путінська агресія величезною мірою сприяла формуванню в Україні громадянської нації не на етнічній основі, а на світоглядному принципі європейського вибору... У цивілізаційному плані війна, нав'язана Путіним Україні, стала для її громадян усіх національностей битвою Київської Русі і Золотої Орди. Росіяни в Україні у своїй переважній більшості відкинули ідеї «Новоросії» і «Русского міра», підтримали антикримінальну революцію і усвідомили себе патріотами Української держави» [13].

Переконання, подібні цитованому, формуються не тільки емоційними оцінками поведінки людей. Для висновку про те, що російська агресія посилила й прискорила процес українського націотворення, дають підстави наукові факти. Комплекс таких фактів наведено й проаналізовано, зокрема, у статті В. Котигоренка «Сучасна українська нація: черезкризовий розвиток», опублікованій у випуску 103 (№12) часопису «Гілея» за 2015 р. Досліджені автором зміни в українському соціумі доказують, що **російська агресія прискорила розширення кількісних параметрів якісних ознак української нації як громадянської спільноти, що об'єднує людей різної етнічної та іншої соціальної ідентичності. Серед цих ознак – важливість для людей державної незалежності країни; пріоритетність громадянства в структурі самоідентифікацій дорослого населення; гордість за належність до спільноти громадян України; значущість почуття патріотизму як чинника суспільного єднання. Їх загальноукраїнська та регіональна динаміка свідчить, що зрілість сучасної української є найвищою саме в західних областях країни** [14].

Так, за репрезентативною для всього дорослого населення, крім невідконтрольних уряду України місцевостей Луганської області та

Криму, вибіркою (2022 респонденти) КМІС [16] провів у травні 2015 р. опитування, яке показало, що на той час кількість громадян – прихильників державної незалежності України сягнула 91%. Цей показник на 11% більший, порівняно з тим, який було отримано за результатами травневого 2013 р. опитування (тоді за державну незалежність України висловилися 80% від 2030 респондентів). Ще показовішою є зміна співвідношення складових означеного показника, які характеризують ставлення українців до того, якими мають бути відносини незалежної України і РФ. У травні 2013 р. 11% опитаних підтримали закритість кордонів, візовий режим та митниці в українсько-російських відносинах; 69% були прихильниками відкритості міждержавного кордону без віз та митниць. Через два роки – в травні 2015 року – відповідні позиції співвідносилися як 45% і 46% опитаних. Тобто, після анексії Росією Криму та її збройної агресії щодо Донбасу за відносини України з РФ з закритими кордонами, візами й митницями висловилися на 34% більше українців, ніж у 2013 р. А кількість прихильників державної незалежності, які воліють дружніх відносин з РФ з відкритими кордонами без віз та митниць, стала на 23% меншою. Водночас частка тих, хто волів би об'єднання України і Росії в одну державу, зменшилася від 14 до 2%.

Зменшення частки прихильників об'єднання України і Росії в одну державу у травні 2015 р., порівняно з травнем 2013 р., в розрізі регіонів було таким: у **Центрі** – від 8% до 1, **на Заході** – від 3 до 1, **на Півдні** – від 20 до 2, **на Сході** – від 28 до 6% (не опитували жителів Луганщини у місцевостях, підконтрольних так званій «ЛНР»). Зі зрозумілих причин 2015 р. КМІС не вивчав бачення кримчанами перспективи українсько-російських відносин. Але важливо мати на увазі той факт, що менше ніж за рік до кримського псевдореферендуму і анексії Кримської автономії Росією – у травні 2013 року – менше чверті опитаних КМІСом респондентів з **Криму** (24%) дали ствердну відповідь на запитання про бажаність об'єднання України і РФ в одну державу.

Разом зі ставленням до державної незалежності важливими якісно-кількісними характеристиками розвитку української нації на загальнодержавному і регіональному рівнях є кількісні зміни показників громадянської та інших самоідентифікацій дорослого населення країни.

Таблиця 6.

**Відповіді на запитання
«Ким Ви себе передусім вважаєте?», за роками, у %***

	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	30,2	31.6	32,3	30.5	24.6	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	23.0
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	8,6	5.9	4,8	6.7	6.4	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4
Громадянином України	45.6	41.0	34.6	41.0	41.1	44.2	54.6	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.6	57.5
Представником свого етносу, нації	-	-	-	3.0	2,5	3.1	2.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	17,8	12.7	13,1	10.7	8.1	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.5	3.9
Громадянином Європи	3.8	2.8	2.8	0.7	0.5	0.7	0.8	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3
Громадянином світу	6.4	5.6	5,7	2.7	3.6	2.4	2.5	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2
Інше	-	-	-	1.6	2.0	1.4	1.0	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6
Не відповіли	0.6	0.2	0,3	0.8	0,2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	16.1	23.0

Джерело: Матеріали Інституту соціології НАН України.

Від 1992 р. такі зміни вимірює Інститут соціології НАН України [16]. У таблиці 6 представлена двадцятиріхлітня динаміка розподілу відповідей на запитання, «Ким Ви себе передусім вважаєте?». Найбільша частка респондентів традиційно обирає відповідь: «Громадянином України». Такому вибору віддає перевагу населення всіх українських макрорегіонів. При цьому рівень громадянської самоідентифікації як пріоритетної є найвищим серед жителів західних областей із Галицькими включно (див. таблицю 7).

Таблиця 7.

**Відповіді на запитання
«Ким Ви себе передусім вважаєте?», 2015 р., у %***

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Донбас</i>
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	19.2	20.0	36.8	24.0	24.7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3.7	3.7	5.7	7.9	20.5
Громадянином України	65.1	63.9	45.1	53.8	38.6
Представником свого етносу, нації	3.2	3.5	2.1	3.0	2.4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1.1	3.2	5.7	6.2	5.4
Громадянином Європи	2.1	1.4	0.5	1.2	0.6
Громадянином світу	4.3	3.7	4.1	4.0	7.2
Інше	1.3	0.8	0.0	0.0	0.6

Джерело: Матеріали Інституту соціології НАН України.

Російська агресія стимулювала розширення параметрів такого показника зрілості української нації, як гордість за належність до спільноти громадян України. Підстави для такого висновку дають зведені відомості моніторингу громадської думки від Інституту соціології НАН України в частині відповідей на запитання, «Якою мірою Ви пишаєтеся тим, що є громадянином України» (Див. таблицю 8).

Цей самий моніторинг засвідчив посилення патріотизму як чинника національно-громадянського єднання. Патріотичні почуття – це головне, що, на думку населення, об’єднує людей в українському

суспільстві, причому значення цього чинника стрімко зросло: у 2013 р. на нього вказали 8%, у 2015 р. – 41% респондентів.

Таблиця 8.

**Відповіді на запитання
«Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є
громадянином України?», за роками, у %.**

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
Зовсім не пишастесь	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.3	5.1	5.0
Скоріше не пишастесь	11.5	15.8	9.7	12.5	11.4	11.9	14.1	15.5	6.0	8.5
Скоріше пишастесь	30.9	30.0	38.4	33.2	36.6	38.4	35.0	38.1	36.8	50.2
Дуже пишастесь	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.6	23.9	17.1
Важко сказати	40.9	37.7	31.4	35.2	30.5	31.4	35.3	27.5	28.2	19.2

Джерело: Матеріали Інституту соціології НАН України, за роками, у відсотках від дорослого населення.

Подібно до значущості державної незалежності та пріоритетності громадянської самоідентифікації важливість патріотичних почуттів є різною для жителів різних регіонів країни. **На Заході** це 46,4%, **у Центральному регіоні** – 42,9%, **Південному** – 39,1%, **Східному** – 44, 2%, **на Донбасі** – 17,5 % [17]. Такі вражаючі відмінності у настроях жителів Донбасу, порівняно з усією країною та її іншими регіонами, не є наслідком лише сучасних катаклізмів. Його причини в історії краю – як давній, так і сучасній [18].

Відмінності простежуються не тільки за чотирма традиційно виокремлюваними соціологами макрорегіонами (Захід, Схід, Південь, Центр), а й усередині кожного з них. Це вочевиднюють відомості, згруповані в таблицях 9 – 1. Таблиці сформовано за звітними матеріалами дослідження, проведеного 25 грудня 2014 – 15 січня 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service». Дослідження виконувалося на замовлення Міжнародного

центру перспективних досліджень (МЦПД) у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Профінансовано воно програмою соціальної трансформації «Матра» Посольства Королівства Нідерландів в Україні. Отримані результати сформували інформаційних ресурс, важливий для повнішого з'ясування, наукового осмислення та точнішого розуміння власне Галицької політичної специфіки порівняно із загальноукраїнською ситуацією, ситуацією в столиці та інших регіонах, у тому числі в різних областях Заходу України, а також в окремих областях Сходу, які зазвичай вважаються полярними щодо Галичини в аспекті домінуючих серед їх населення політичних переваг і цінностей. У цьому дослідженні похибка результатів загальнонаціональної вибірки (4 400 респондентів) не перевищує 1,8%, з урахуванням дизайн-ефекту – максимальна похибка не більша за 2,6%. Похибка ж регіональної вибірки сягає 5%, позаяк опитували по 400 осіб у кожному з виокремлених історико-етнографічних регіонів: **Волинь** (Волинська та Рівненська області), **Галичина** (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області), **Південний Захід** (Закарпатська та Чернівецька області), **Поділля** (Хмельницька та Вінницька області), **Полісся** (Житомирська, Київська, Чернігівська та Сумська області), **Центр** (Кіровоградська, Черкаська та Полтавська області), **Слобожанщина** (Харківська область), **Нижнє Придніпров'я** (Дніпропетровська та Запорізька області), **Причорномор'я** (Одеська, Миколаївська та Херсонська області), **Донбас** (Донецька область), **Київ** (місто Київ) [19].

Як і всі опитування, вищеназване засвідчує, що український соціум об'єднує почуття й усвідомлення пріоритетності громадянства України, яке для жителів усіх регіонів має виразно більшу значущість, аніж інші особистісні самоідентифікації (див. таблицю 9).

Таблиця 9.

**Відповіді на запитання:
«Ким Ви себе вважаєте у першу чергу?», 2015 р., у %**

Відповіді	Вся Україна	Київ	Захід			Схід	
			Галичина	Волинь	Півд. Захід	Слобожанщина	Донбас
Громадянином України	67.5	79.9	87.9	75.0	37.8	69.0	37.8
Жителем свого регіону	12.2	7.0	3.5	7.2	22.3	10.5	35.2
Жителем свого села чи міста	10.8	6.3	3.3	9.2	26.8	6.5	10.2
Громадянином світу	3.3	5.0	0.0	3.3	6.3	2.2	8.7
Громадянином ЄСРР	2.6	0.0	0.0	1.5	1.5	6.8	4.8
Представником свого етносу	1.8	0.8	4.0	2.0	1.0	1.8	1.5
Громадянином Європи	0.6	0.0	1.3	0.3	2.5	0.0	0.5
Громадянином Росії	0.3	0.3	0.0	0.3	0.3	0.7	0.3
Важко сказати	0.7	0.8	1.3	1.3	0.0	2.0	0.3

Джерело: Національний діалог. Офіційний веб-сайт проекту [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ndialog.org.ua/ukrayina---rezultaty-sotsiologichnoy-doslidzhennya>

За загального для всієї України показника 67% пріоритетності громадянської самоідентифікації тільки **на Донбасі** та у **Південно-Західних Закарпатській і Чернівецькій областях** переважає локальна самоідентифікація: регіональна і місцева разом – 45,4% та 49,2%, відповідно. Найбільшим показник пріоритетності українського громадянства є саме серед **галичан (87,9%)**, найменшим – поміж **жителів Донбасу та Південного Заходу** (по 37,8%). Населення ж **Слобожанщини (Харківська область) на Сході** країни виявило прихильність українському громадянству на рівні вищому (69,0%), ніж загальноукраїнський.

Разом з пріоритетною значущістю українського громадянства жителі **Галицьких областей**, порівняно з українцями інших регіонів, у тому числі західних, продемонстрували також найбільш прихильне ставлення до Української держави (Див. таблицю 10).

Таблиця 10.

Відповіді на запитання: «Якою мірою Вам близька Українська держава?», 2015 р., у %

Відповіді	Вся Україна	Київ	Захід			Схід	
			Галичина	Волинь	Півд. Захід	Слобожанщина	Донбас
Дуже близька	73.7	74.4	91.7	77.5	84.8	48.0	48.6
Значною мірою близька	21.8	21.8	8.0	21.5	14.2	43.2	39.6
Значною мірою далека	1.8	1.8	0.0	0.3	0.2	2.0	8.8
Дуже далека	0.4	0.0	0.0	0.0	0.0	1.3	1.5
Важко сказати	2.2	2.0	0.3	0.7	0.7	5.5	1.5

Джерело: Національний діалог. Офіційний веб-сайт проекту [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ndialog.org.ua/ukrayina---rezultaty-sotsiologichnogo-doslidzhennya>

Українську державу визначили для себе дуже близькою 91,7% **галичан**, 84,8% жителів **Закарпатської і Чернівецької областей**, 77,5% – **Волинської та Рівненської**, 48,0% – **Харківської**, 48,6% – **Донецької** (території, контрольовані Урядом). Водночас за сумарним показником позитивного ставлення до Української держави («дуже близька» та «значною мірою близька») **галичани** (99,7%), **волинці** (99,0%), **київці** (96,2%) та **всі громадяни країни** **пересічно** (95,5%) не набагато випередили жителів **Слобожанщини** (91,2%) і **Донбасу** (88,2). При цьому лише **на Донбасі** виявилася статистично помітною, хоч і невеликою, частка тих, для кого Українська держава є «значною мірою далека» та «дуже далека» (10,3%).

Представлені цілком очевидні регіональні відмінності позитивного ставлення людей до Української держави так само очевидно засвідчують, що саме це позитивне ставлення зближує і єднає населення різних регіонів і України в цілому, а не ділить його на Захід – Схід або якимось інакше.

Кількісно набагато більші й водночас суттєвіші регіональні відмінності виявило вимірювання ставлення українців до Російської держави (див. таблицю 11).

Таблиця 11.

Відповіді на запитання: «Якою мірою Вам близька Російська держава?», 2015 р., у %

Відповіді	Вся Україна	Київ	Захід			Схід	
			Галичина	Волинь	Півд. Захід	Слобожанщина	Донбас
Дуже близька	19.7	13.7	3.0	6.0	13.7	13.3	53.1
Значною мірою близька	34.1	36.2	12.2	37.0	33.4	42.5	41.6
Значною мірою далека	25.3	28.1	36.5	32.3	42.4	29.0	4.3
Дуже далека	14.1	14.4	37.8	22.0	8.2	5.5	0.3
Важко сказати	6.8	7.6	10.5	2.8	2.2	9.8	0.8

Джерело: Національний діалог. Офіційний веб-сайт проекту [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ndialog.org.ua/ukrayina---rezultaty-sotsiologichnogo-doslidzhennya>

Останню визнали для себе дуже близькою та значною мірою близькою 53,8% українців, у тому числі 15,4% **галичан**, 43,0% **волинян**, 47,1% жителів **Південно-Західних областей**, 49,9% **киян**, 55,8% жителів **Харківської області** та 94,7% – **Донецької**, яка виявилася єдиним регіоном, де ставлення до Російської держави як до дуже близької більш поширене, порівняно зі ставленням до неї як до значною мірою близької. Відповідно до

даних таблиці 11 найбільше дистанціювалися від Російської держави **галичани** (74,3%), після них – **волиняни** (54,3%), **закарпатці і чернівчани** (50,6%), **кияни** (42,5%), **жителі Харківщини** (34,5%), найменше – 4,6% – **Донеччини**.

Наведені кількісні показники отримано через майже два роки від початку російської силової експансії щодо України, після загибелі і поранень тисяч воїнів і мирних жителів у районах збройного протистояння. Якими мотивами зумовлений вибір респондентів, представлений у таблиці 11 – пошук відповіді на це запитання потребує додаткових досліджень, зокрема, фокус-групових.

Серед імовірних мотивів може бути й найпростіший, принаймні щодо позиції жителів Сходу України: це сприйняття ними запитання про близькість Російської держави не лише у суто політичному сенсі, а й у сенсі географічної близькості, тісних економічних, людських та інших зв'язків з населенням прикордонних територій РФ тощо.

Крім того, запитання про ставлення до Української держави спонукає респондентів до вибору відповіді у теперішньому часі і в сучасному бутті держави Україна, жителями якої вони є. Натомість запитання про ставлення до Російської держави спонукає до складнішої рефлексії.

Зокрема, позиціонування щодо Російської держави у більшості опитаних не базується на їхньому власному життєвому досвіді, оскільки вони не жили і не живуть на її території та не інтегровані в її економіку, соціальні, правові, управлінські та інші відносини й інститути. За фактом, то є позиціонування щодо держави уявлюваної. А чинниками формування відповідних уявлень є не тільки російські та проросійські ЗМІ (традиційно найбільш популярні на Сході та Півдні України), а й великою мірою – пам'ять: не про минуле Росії і досвід життя в цій країні, а своєрідна **аберація пам'яті** про життя в СРСР. Така аберація полягає в неадекватному уявленні про теперішню Росію як уособлення держави, котрої не стало. Спогади про життя у цій донедавна великій, але у 1991 р. зниклій державі у багатьох людей позначені ностальгією за молодістю і відносно кращим достатком, за втраченими надіями і почуттям упевненості у завтрашньому дні та ін. У зв'язку з цим важливо було б отримати та проаналізувати дані про

вікові характеристики громадян, для яких Росія є близькою. Є підстави для гіпотези, що велику їх частину становлять люди старшого і середнього віку («походженням з СРСР»).

Впливають також переконання у важливості економічних зв'язків з Росією, наслідки давньої і не дуже давньої державної освітньої, культурної й іншої політики та зумовлені цією політикою знання і близькість російської мови, визнання високої цінності російської (а також радянської російськомовної) культури. Москва і досі багатьма сприймається як культурна метрополія. При цьому майже повсюдно даються взнаки українські низькі показники знання європейських та інших іноземних мов, мала обізнаність не тільки з культурними та іншими суспільними практиками європейських сусідів, а в окремих регіонах України – навіть із власне українською культурою.

Варто також брати до уваги етнонаціональний склад населення територій, зокрема, доволі високу частку етнічних росіян серед жителів східних українських областей, на відміну від галицьких, де питома вага етнічних українців тяжіє до величини у сто відсотків. Разом з тим означені етнодемографічні відмінності тільки підтверджують той факт, що російська агресія стимулювала зростання громадянського самоусвідомлення, патріотизму і готовності захищати суверенітет та державну цілісність України серед населення усіх без винятку регіонів і національностей країни: українців, росіян, білорусів, кримських татар та інших.

Вищевикладені міркування щодо мотивів позитивного ставлення українців до Російської держави можна брати або не брати до уваги. Але в обох випадках **та обставина, що для немалої частини українського соціуму і практично усіх його регіональних складових (із галицькими та іншими західними областями включно) Російська держава є «дуже близькою» та «значною мірою близькою», засвідчує, що боротьба за відновлення державного суверенітету України на всій її території є боротьбою українських громадян за Україну проти російської агресії, але не проти Росії як такої.**

Ціннісно-політичні відмінності Галичини та інших західних областей, порівняно з областями Сходу і Півдня, виявилися також у ставленні до багатьох знакових суспільно-політичних подій,

поміж яких розпад СРСР, проголошення незалежності України, Майдан 2013–2014 років, підписання Угоди про асоціацію з ЄС. У цілому в Україні їх позитивно оцінили, відповідно, 54,8%, 73,1%, 56,9% та 58,3% опитаних проти 29,3%, 13,5%, 31,5% та 25,0% тих, хто дав їм негативну оцінку. Найвищі показники позитивного ставлення до всіх чотирьох подій було отримано **на Галичині**, відповідно, 88,0%, 97,2%, 94,3% та 94,5%; найнижчі – **на Сході**, передовсім **на Донбасі** (відповідно, 12,3% позитивних оцінок проти 70,3% негативних; 40,4% позитивних проти 32,1% негативних; 12,3% позитивних проти 69,2% негативних; 18,0% позитивних проти 61,4% негативних) та на **Харківщині (Слобожанщині)** (відповідно, 31,3% позитивних оцінок проти 51,6% негативних; 53,6% позитивних проти 31,8% негативних; 36,3% позитивних проти 55,4% негативних; 33,6% позитивних проти 40,6% негативних). Водночас на тому ж таки **Сході (Нижнє Подніпров'я – Дніпропетровська та Запорізька області)** співвідношення оцінок чотирьох подій, про які ідеться, більш позитивне, аніж на Слобожанщині та Донбасі (відповідно, 38,6% позитивних оцінок проти 49,1% негативних; 75,6% позитивних проти 13,8% негативних; 44,3% позитивних проти 47,0% негативних; 53,0% позитивних проти 33,3% негативних).

Російська агресія і такі її складові, як інспірування, захоплення, фінансова, організаційна, збройна та інша підтримка регіонального сепаратизму та іредентизму, спричинили суттєві зміни у прихильності українців до певних політичних переваг і цінностей не тільки прямо, а й опосередковано. Зокрема, вони надали додаткової актуальності та більшої гостроти проблемі, яка вже багато років з хвилеподібною інтенсивністю перебуває у фокусі вітчизняних політичних і управлінських дискусій. Це – проблема децентралізації, розширення повноважень регіонів і територіальних громад та збільшення їх фінансових можливостей. Своєрідним відображенням диференціації суспільної думки щодо означеної проблеми стали результати проведеного у рамках проекту «Ініціювання Національного діалогу в Україні» опитування про бачення українцями адміністративно-територіальної перспективи регіонів їх проживання.

Тих, хто підтримує нинішній статус свого регіону в державі Україна, найбільше живе в **Галичині** (70%). Бажання розширити повноваження своїх регіонів у складі унітарної України виявила більшість жителів **Південного Заходу** (61,5%), **Нижнього Придніпров'я** (60,2%), **Причорномор'я** (60,2%) та **Слобожанщини** (42,9%). У решті регіонів суспільна думка виявилася майже навіл поділеною між тими, хто воліє залишити своєму регіону нинішні повноваження, і тими, хто прагне їх розширення. **Загалом же в Україні** відповіді людей на запитання, бути їх регіону в складі унітарної України з існуючими повноваженнями чи бути у складі унітарної України з розширеними повноваженнями, співвідносяться як 33,3% і 45,6%.

Лише 4,8% опитаних виявили прихильність ідеї, аби регіон, де вони живуть, відділився від **України**. З них 3,0% висловилися за незалежність свого регіону, 1,8% – за приєднання до іншої держави. Бути у складі автономного округу у складі федеративної України воліли б 8%. І тільки **на Донбасі (Донецька область)** за відділення від України виступає 34,6% жителів, із них 19,8% хотіли б жити у незалежному регіоні, а 14,8% – приєднатися до іншої держави*. Показово, що найбільше прихильників ідеї відділення **Галичини** від України виявилось також **на Донбасі** (16,8%), при тому, що 58,5% жителів цього регіону заявили про незгоду з такою ідеєю. Тобто, для більшості **донбасівців** неприйнятний сепаратизм ані щодо власного, ані щодо інших українських регіонів.

59,8% опитаних обрали відповідь, що Донбас має залишатися в Україні. При цьому їх переваги щодо статусу регіону розділилися так: 26,9% – за більші повноваження у складі

* Для порівняння: у квітні 2014 р., коли російська агресія на Донбасі тільки починалася, опитування 3 232 респондентів з похибкою вибірки не вище 0,95% показало, що не більше третини (тобто стільки ж приблизно, що й зимою 2014 – 2015 рр.) дорослих жителів **Донецької і Луганської областей** поділяли ідею відокремлення їхнього регіону від України та утворення на їх територіях окремих держав або входження цих територій до складу РФ (Див.: Вєдернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого / І. Вєдернікова, Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-_html; <http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598.html>.)

унітарної України; 30,4% – за статус автономного округу у федеративній Україні; 2,5% – за збереження регіонам повноважень, якими вони наділені нині.

Найбільше неприйняття будь-якого сепаратизму показали галичани. Тільки 1% опитаних в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях погодилися з тезою, що Галичина має вийти зі складу України, 96,0% цю тезу заперечили. 89,0% галичан сказали «ні» виходу Донбасу з України і тільки 4,5% їхніх земляків відповіли «так».

Отже, українському соціуму традиційно властиві помітні регіональні відмінності у симпатіях людей щодо певних політичних переваг і цінностей. Російська агресія стала чинником прискореного стирання цих відмінностей. Воно відбувається через посилення серед населення усіх регіонів і країни в цілому громадянськості, патріотизму, орієнтованості на укріплення державної цілісності та незалежності України, її європейську і євроатлантичну інтеграцію. Найпотужнішу прихильність означеним пріоритетам виявляють галичани. До цих пріоритетів дедалі більше тяжіють жителі інших Західних і Центральних областей України, а також Дніпропетровської, Запорізької і м. Києва. Щоб відповідні зміни стали незворотними і повсюдними, у тому числі поширилися на всю територію Донбасу і тимчасово окуповану Кримську автономію, інституції державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії і громадянське суспільство мають дотримуватися поведінки, яка б забезпечувала мінімізацію і толерантне регулювання протиріч, зумовлених відмінностями політичних переваг і цінностей населення різних регіонів країни.

Серед найефективніших засобів політичної інтеграції українського соціуму і всіх без винятку його регіональних сегментів – реальні зміни, орієнтовані на забезпечення спільних пріоритетних інтересів людей: припинення війни й укріплення державного суверенітету України, ефективні антикорупційні дії, прискорений розвиток економіки і створення нових робочих місць з достойною оплатою, якісна доступна медицина і освіта, соціальний захист пенсіонерів та інших малозабезпечених, дієві правоохоронні органи і суди, державна влада і місцеве самоврядування.

1. Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 15 марта 1996 г. № 157-П ГД «О юридической силе для Российской Федерации – России результатов референдума СССР 17 марта 1991 г. по вопросу о сохранении Союза ССР» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1996-157.htm>

2. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь / редкол.: О.О. Рафальський (голова), В.О. Котигоренко, М.І. Панчук. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 215 – 217 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=197.

3. Козлов Ю. Бандеризация Украины – главная угроза для России / Ю. Козлов. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 480 с.

4. Лавров зізнався: в РФ розуміють – нинішній період затягнеться надовго // Українська правда, 24 серпня 2015 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/08/24/7078818/>

5. Панчук М.І. До питання про ідентифікацію громадян України / М.І. Панчук. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013 / 5 (67) (вересень – жовтень). – С. 18 – 19 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_67/panchuk_do_pytannia.pdf

6. Krastev I. What the West Gets Wrong About Russia / I. Krastev // The New York Times, August 12, 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nytimes.com/2015/08/13/opinion/what-the-west-gets-wrong-about-russia.html?smid=fb-share&_r=0

7. Сивкова А. «Есть Путин - есть Россия, нет Путина - нет России» / А. Сивкова // Известия, 22 октября 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/578379>

8. Горбулін В. «Чорна діра»: нескінченний тупик врегулювання / В. Горбулін // Дзеркало тижня, 28 серпня 2015 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gazeta.dt.ua/internal/chorna-dira-neskinchenniy-tupik-uregulyuvannya_.html

9. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості (Інформаційні матеріали за результатами першого етапу проекту Центру Разумкова «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності») // Національна безпека і оборона. – 2016. – № 3 – 4.

10. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 28 вересня – 7 жовтня 2016 р. // Соціологічна група «Рейтинг» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2016_september_survey_of_residents_of_ukraine_ua_press_0001.pdf. Опитування проводилося

по всій Україні (крім окупованих територій Криму і Донбасу) з 27 вересня по 7 жовтня 2016 р. методом особистого інтерв'ю на дому. Було опитано 2 400 осіб. Допустима похибка не перевищує 2%.

11. Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України у 2016 році. 3 – 12 грудня 2016 р. // Київський міжнародний Інститут соціології (КМІС) 15.04.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=680&page=1>

12. Терех Н. Навальный и Ходорковский заявили, что не вернут Крым Украине, если сядут в президентское кресло / Н. Терех // Факты и комментарии, 17.10.2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/189646-navalnyj-i-hodorkovskij-zayavili-chto-ne-vernut-krym-ukraine-esli-syadut-v-prezidentskoe-kreslo>

13. Пионтковский А. Смерть на миру / А. Пионтковский // Радио Свобода. 2 сентября 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/article/27218547.html>

14. Котигоренко В.О. Сучасна українська нація: черезкризовий розвиток / В.О. Котигоренко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2015. – Вип. 103 (№12). – С. 304–315 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=125>

15. Тут і далі в тексті результати дослідження КМІС подано за джерелом: Українське суспільство (травень 2015) / КМІС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=4>

16. Далі в тексті і в таблицях результати досліджень Інституту соціології НАН України представлено за джерелами: Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 485; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 1(15). – К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 16; До Дня Незалежності: що українці думають про Україну / Загальнонаціональне опитування населення України, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 року за квотною вибіркою (1802 особи, похибка вибірки не перевищує 2,3%), що представляє доросле населення України (від 18 років) усіх областей України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Лька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukrainsi-dumayut-pro-ukrainu>

17. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну / Загальнонаціональне опитування населення України, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р. [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Лька Кучеріва. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukrainsi-dumayut-pro-ukrainu>

18. Див. про це книгу: Донбас в етнополітичному вимірі / Авт.кол.: В. Котигоренко (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=181

19. Національний діалог. Офіційний веб-сайт проекту [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ndialog.org.ua/ukrayina---rezultaty-sotsiologichnogo-doslidzhennya>